

ІНСТИТУТ СВОБОДИ СОВІСТІ І ВІРОСПОВІДАННЯ У СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Досліджується поняття і зміст інституту свободи совісті та віросповідання через призму прав і свобод людини в якості юридичної основи свободи особи, аналізуються різні погляди вчених на його визначення. Зважено на системоутворювальну роль і значення цього інституту в системі прав людини. Робиться висновок про зміст свободи совісті, яка охоплює все різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, що реалізовується одноособово чи колективно на принципах рівності.

Ключові слова: *свобода совісті, свобода віросповідання, права людини, релігійний світогляд, правовий інститут, свобода думки і релігії, правова держава.*

Постановка проблеми. Свобода совісті і свобода віросповідання як найважливіше завоювання людства є невід'ємним компонентом загальнолюдських цінностей, основних демократичних прав і свобод людини.

Конституція України, прийнята 28 липня 1996 р., надає вищу юридичну силу фундаментальним правам і свободам людини, серед яких основоположним є право на свободу совісті та віросповідання.

Над теоретичною розробкою і правовим оформленням принципів свободи совісті і свободи віросповідання працювало багато вчених-юристів, філософів. Ці принципи формувалися в драматичних колізіях і протиборствах. Поступово, у міру історичного розвитку, в суспільній свідомості утвердилося розуміння необхідності релігійної терпимості, вільнодумства, правового захисту людей, які дотримуються різного світогляду [1, с. 21].

Однак, унаслідок недостатньої наукової розробленості, відсутності доктрини і чіткого понятійного апарату цього інституту, практична реалізація цих принципів наражається на серйозні проблеми і в Україні, і в інших державах світу. Проблеми, що стоять перед українським суспільством, які пов'язані зі сферою свободи совісті (групування людей відповідно до світоглядних цінностей, порушення прав людини у сфері свободи совісті та свободи віросповідання, посилення ксенофобії), роблять актуальним дослідження змісту свободи совісті і свободи віросповідання як права людини.

Теоретико-правове поняття та зміст свободи совісті формувалося і трансформувалося тривалий історичний період, і зазначимо, що цей процес остаточно не завершився.

Стан дослідження. Питанням реалізації свободи совісті і свободи віросповідання та визначенню їх понятійного апарату були присвячені роботи багатьох учених, які долучилися до теоретичного осмислення і правового забезпечення інституту свободи совісті і свободи віросповідання. Серед них слід виокремити роботи С. Авакьян, С. Алексєєва, М. Бабія, Л. Батуєва, Н. Бердяєва, В. Богданова, В. Забігайло, М. Кириченко, А. Ловінюкова, М. Лубської, Г. Лупарьова, С. Мозгового, Ф. Рудинського, П. Яроцького та ін. Визнаючи внесок учених, слід констатувати недостатню науково-теоретичну розробленість понятійного апарату в правових актах. Зокрема, недостатньо розробленими залишаються проблеми співвідношення «свободи совісті» і «свободи віросповідання», «світськості держави», що призводить до юридично некоректного трактування питань, які входять до понятійного апарату досліджуваного інституту.

Мега статті – з'ясування понятійного апарату, що використовується в процесі правового регулювання реалізації інституту свободи совісті і свободи віросповідання.

Виклад основних положень. Механічне складання понять «совість» і «свобода» не дає адекватного розуміння терміна «свобода совісті» як цілого.

Якщо поняття «свобода» закріпилося в юридичній науці, то термін «совість» не має однозначного правового трактування, і не є елементом системи правового регулювання.

Сучасні філософи визначають совість як здатність особи здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку своїх поступків [2, с. 620].

Як категорія етики, совість характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і формувати самооцінку своїх вчинків. Свобода совісті нерозривно пов'язана з поняттям індивідуальної свободи, яка своєю чергою, є найважливішою складовою свободи особистості.

На думку Ф. М. Рудинського, індивідуальна свобода реалізується поза державними межами і виявляється у системі соціальних зв'язків і відносин, що виражають такі важливі і невід'ємні від особис-

тості блага, як недоторканність життя, гідність, совість, особиста безпека людини. Вона втілює індивідуальні здібності людини і забезпечує можливість самовизначення особистості [3, с. 464] і втілюється в конституційних правах людини.

На думку В. Танчера, свобода совісті – це право людини на вираження свого ставлення до питань світогляду взагалі, тобто релігії зокрема [4, с. 165].

Вважаємо, свобода совісті як свобода світоглядного вибору є основою свободи як такої, системоутворювальним правом у системі прав людини. Видається не зовсім коректним стверджувати, що одне право важливіше за інше. Але без належного забезпечення реалізації свободи совісті вся система прав людини стає неспроможною.

Зневажання свободи совісті супроводжується підвищенням ризику переходу до авторитаризації влади, масових порушень прав людини, зростання ксенофобії, нетерпимості, дискримінації та насильства на їх ґрунті. Ще одна проблема, яка не має однозначного і загальноприйнятого теоретичного тлумачення, пов'язана з використанням юридичних конструкцій «свобода совісті» і «право на свободу совісті». Обидві конструкції застосовуються в законодавстві і правозастосовчій практиці, і нерідко в якості синонімів. Право на свободу совісті є юридичним її втіленням. Юридичне закріплення є лише однією з умов досягнення свободи совісті. Свобода совісті – це багатопланове явище, що охоплює різні сторони життєдіяльності суспільства. Відтак є численні підходи до розуміння свободи совісті.

Ф. М. Рудинський вважає, що «багатоаспектний характер цієї свободи зумовлює той факт, що вона може бути об'єктом вивчення різних суспільних наук: філософії, етики, політології, юриспруденції» [3, с. 639]. Цієї думки дотримувалися й інші дослідники [5, с. 120].

Наслідком різноманітності підходів до розуміння свободи совісті є неоднозначність її тлумачень. Деякі інтерпретації цієї свободи можуть бути стосовно інших взаємовиключними.

У цілому принцип свободи совісті теоретично осмислювався і еволюціонував швидше як категорія історичної та філософсько-етичної, ніж правова. Окрім того, упродовж тривалого історичного періоду більшість світоглядних питань тісно пов'язувалися з релігійним світоглядом і вирішувалися з позицій релігійного розуміння світу і моралі. Відповідно, поняття свободи совісті набуло більш вузький зміст, пов'язаний зі ставленням індивіда до релігії. Зміщення акценту з філософських аспектів свободи совісті у бік право-

вих відбувається відповідно до трансформації правових і політичних систем.

Свобода совісті дедалі частіше розпочала розглядатися через призму прав і свобод людини, які знайшли своє позитивне вираження в юридичних джерелах. Подібна закономірність ілюструє перехід від природних прав до права позитивного, від прав суб'єктивних до об'єктивного права [6, с. 256]. Це свідчить про те, що право поступово припиняє бути інструментом держави з управління соціальними процесами і стає гарантом свободи кожної людини у суспільстві і державі. І свобода совісті виконує тут першочергову роль. Ця роль полягає у тому, що свобода совісті, яка є позитивно закріпленою свободою індивіда у світоглядній та поведінковій сферах, виступає юридичною основою свободи особистості у сучасній правовій державі і громадянському суспільстві.

На міжнародному рівні ідеали свободи віросповідання завоювали визнання у всьому світі. Не применшуючи їх значення, слід констатувати, що самостійні поняття, які закріплені Загальною декларацією прав людини та іншими міжнародними документами, такі як «свобода думки, совісті та релігії» змішалися в працях правознавців, і як наслідок – на сторінках юридичних документів.

Серед учених немає згоди щодо свободи думки, совісті і релігії, чи існує тільки одна, глобальна свобода, яка розглядається в трьох різних аспектах, або слід розрізняти три самостійні види свобод? Більшість європейських учених воліли до останнього варіанту, враховуючи конкретну мету релігійної свободи, але останнім часом схиляються до думки, що цей термін нерозривно пов'язаний зі свободою совісті [7, с. 14].

Терміни свободи думки, совісті та релігії не є загальноприйнятими. Так, у Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань (резолуція Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р.), Документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЕ (від 29 червня 1990 р.) уживається термін «свобода думки, совісті і релігії». У Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 15 січня 1989 р., Паризької хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. використовується термін «свобода думки, совісті, релігії і переконань». А в Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (від 26 травня 1995 р.) йдеться про «свободу думки, совісті і віросповідання».

У Конституції України від 28 червня 1996 р. (ст. 35) кожному гарантується «свобода світогляду і віросповідання», а в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 21 квітня 1991 р. вживається термін «свобода совісті і свобода сповідання релігії».

Варіативність правових конструкцій не єдина проблема.

Головна проблема полягає в тому, що поняття свободи совісті і пов'язане з ним правове регулювання відносин було зведено майже до свободи віросповідань (тобто свободі, що стосується лише індивідів, які вважають себе віруючими). Окрім того, до проблем діяльності релігійних організацій (тобто колективної форми реалізації права на свободу віросповідань).

У результаті законодавство про свободу совісті стало сприйматися як спеціальне релігійне. Пріоритет надається релігійним організаціям, а не людині, яка стає додатком конфесій. Право особи на свободу совісті залишається в системі права лише як декларація, фактично перебуваючи поза правовим полем.

Зазначимо, що в розробці принципу свободи совісті брали участь не тільки світські вчені, а й теологи. Визнаючи певні заслуги останніх, слід констатувати наявність деякого конфесійного впливу на понятійний апарат, щодо визначення свободи совісті, яке формувалося на основі християнських учень.

Вузькість визначень поняття і змісту свободи совісті є причиною термінологічних невідповідностей законодавства (і не тільки українського) міжнародним нормам, на що раніше вказували вчені.

Так, А. С. Ловінюков зазначав, що «досить сильне панування традиції, які історично зв'язали поняття свободи совісті з правом сповідувати релігію або вести атеїстичну пропаганду, не дозволили законодавцям вийти за межі цих уявлень» [8, с. 28].

Про необхідність дати змістовне, але гранично коротке визначення свободи совісті вказував і Ю. А. Розенбаум, однак, відповідно до панування тієї ж традиції не зміг вийти за межі, які прив'язують це поняття до релігії. Зокрема, він визначав свободу совісті як дозволене і гарантоване Законами держави право громадян вільно і самостійно визначати своє ставлення до релігії, здійснювати відповідні дії за дотримання законності [9, с. 92].

Винятком щодо відсутності прив'язки до поняття релігії є визначення свободи совісті, сформульоване Ф. М. Рудинським: «У широкому сенсі слова свобода совісті – це можливість для кожної людини здійснювати вчинки у відповідності зі своїми уявленнями про справедливе і не-

справедливе, про добро і зло, якщо ці уявлення не суперечать моралі, яка прийнята у даному суспільстві, у певному середовищі» [10, с. 6].

Виокремимо і визначення філософа В. М. Савельєва, який вважає, що свобода совісті – це забезпечення в суспільстві таких демократичних прав і свобод, які реально гарантують особистості можливість проявляти свої переконання у суспільстві [11, с. 97].

С. А. Авакьян свободу совісті визначає як свободу морально-етичних поглядів людини (тобто що вважати добром і злом, чесною або підлістю, добрим чи поганим вчинком, чесною або безчесною поведінкою та ін.). Свобода віросповідання – можливість вірити в існування якоїсь незвичайної (божественної) істоти, що допомагає нам вибрати істинний шлях, який утримує від поганих вчинків» [12, с. 606–607].

У теоретико-правовому сенсі підходи до проблеми реалізації свободи совісті включають два взаємопов'язані значення: і суб'єктивного, і об'єктивного права, тобто правового інституту.

Д. С. Белявський справедливо вважає, що правовий аспект свободи совісті необхідно розуміти у двох сенсах: суб'єктивному і об'єктивному. У першому – це можливість індивіда самостійно визначати свої світоглядні позиції, робити духовний вибір. У другому – це невід'ємне право кожної людини, що закріплює можливість здійснення духовного вибору, визнається і гарантується державою [13, с. 7].

Отож, у сучасному науковому середовищі немає єдиного загальноприйнятого теоретико-правового визначення свободи совісті.

Підходи до визначення поняття свободи совісті, як правило, взаємопов'язані з підходами до її змісту.

Зважаючи на чинне законодавство, зміст свободи совісті можна визначити як складну правову категорію, що регулюється нормами права і складається з взаємопов'язаних структурних елементів: право сповідувати будь-яку релігію; право здійснення релігійних обрядів; право змінювати релігію; право не сповідувати жодну релігію; право пропаганди релігії; право вести атеїстичну пропаганду; право на благодійну діяльність; право на релігійну освіту; культурно-просвітницька релігійна діяльність; рівність перед законом усіх громадян, незалежно від їх ставлення до релігії.

Право кожної людини на свободу совісті є системоутворювальне у системі прав людини. Без його реалізації інші права людини втрачають більшу частину реального змісту, залишаючись декларацією.

Реалізуючи це право, людина усвідомлює себе, знаходить сенс і визначає своє місце в житті. Від того, як людина визначить свій сенс,

залежить її сьогодення і майбутнє. Свобода совісті охоплює різноманіття форм систем орієнтації (зокрема релігійної), реалізованих одноособово чи колективно на принципах рівності. Свобода совісті – право на задоволення світоглядної потреби, надає сенс існування.

Свобода совісті як суб'єктивне право кожної людини є виміром свободи світоглядного вибору і охоплює право формувати, обирати, мати, змінювати, відстоювати і поширювати переконання, право дотримуватися переконань і право відмовлятися від них, а також право діяти (не діяти) відповідно за переконаннями за умови правомірної поведінки.

Розгляд проблеми співвідношення свободи совісті і свободи віросповідання уявляється вкрай важливим, тому що дуже часто і у наукових працях, і в системі законодавства простежується їх отождолення і підміна. Загалом, ці поняття близькі, хоча не ідентичні.

О. В. Брянцева вважає, що свобода совісті та віросповідання становлять одну фундаментальну свободу, але розглянуту в двох різних аспектах, які діалектично пов'язані між собою і невіддільні один від одного, співвідносяться як загальне і приватне, утворюючи єдиний правовий інститут [14, с. 6–7].

На нашу думку, свобода совісті охоплює все різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, і становить наявність єдиного правового інституту. Свобода віросповідання не тільки є складовою інституту свободи совісті, але і поглинається ним. У контексті цієї проблеми не менш актуальною є проблема співвідношення особистості і колективної волі.

Аналіз реальної ситуації доводить, що свобода совісті кожного залежить від відносин держави з Церквою і релігійними організаціями. З цього формується державна релігійна політика. Формально проявляється турбота про реалізацію прав вірян, а на ділі реалізуються корпоративні інтереси конфесій. Конфесії отримують від держави «спеціальні» пільги в обмін на політичну підтримку.

Більш коректно видається позиція, що виключає протиставлення індивідуального та колективного: 1) свобода совісті містить різноманіття правоправних проявів систем орієнтації (без прив'язки до понять «релігія», «віросповідання»); 2) свобода совісті охоплює індивідуальну або колективну форми; 3) колективна форма є похідною від індивідуальної (в межах реалізації права на об'єднання). З кожним роком конфесійний вплив на людську цивілізацію збільшується, тому немає підстави говорити про зменшення потреби кожної людини в орієнтації і самоусвідомленні. Змінюються лише форми реалізації цієї

специфічної потреби внаслідок розвитку цивілізації. Старі форми еволюціонують або відмирають.

Можна припустити, що розвиток форм систем орієнтації нерозривно пов'язаний з еволюцією людства в цілому. Звідси необхідність рівноправності нових форм (зокрема перспективних, тих, що виникнуть у майбутньому) щодо існуючих. Тим паче, що існуючи на цей час, форми були свого часу новими. Наприклад, християнство у свій час було «новим» щодо «традиційного» язичництва.

Розвиток цивілізації зумовлює зміну співвідношення між наукою і релігією у суспільстві, між знанням і вірою кожної людини. Усвідомлення різноманіття відносин і повага до співвідношення знання і віри у різних людей в суспільстві є головними аспектами свободи совісті в реаліях сучасності.

У юриспруденції ці принципи повинні відобразитися в праві кожного на свободу совісті. Від реалізації цього системоутворювального права залежать: здатність індивіда самореалізуватися в особистість; можливість подолати суперечності між тенденціями, зумовленими випереджальним розвитком цивілізації і природою людини; здатність держави до сталого розвитку без соціальних вибухів і потрясінь.

Отже, на наш погляд, поняття інституту свободи совісті і віросповідання слід визначити як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері прав людини приймати або не приймати, вільно обирати, змінювати, розповсюджувати і висловлювати будь-які світоглядні системи і не бути переслідуваним з боку держави.

Висновки. У міру трансформації правових і політичних систем теоретико-правове поняття та зміст свободи совісті набуває загальнонаукової тенденції до розширення, звільняючись від прив'язки до понять «релігія», «віросповідання». Свобода совісті стала розглядатися через призму прав і свобод людини, виступаючи юридичною основою свободи особи.

Свобода совісті охоплює різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, світоглядних свобод. Свободу віросповідання слід розглядати не тільки складовою свободи совісті, але й поглинається нею.

Свобода совісті – це системоутворювальне право у системі прав людини і є невід'ємним правом кожної людини на задоволення світоглядних потреб.

Усвідомлення різноманіття відносин і повагу до співвідношення знання і віри у різних людей в суспільстві є головним аспектом свободи совісті в реаліях сучасності.

Свобода совісті є стрижнем ідентичності людини. Можна сказати, що це право бути людиною. Вільний світоглядний вибір є основою вільного політичного вибору, правової демократії і соціальної держави.

У глобальному контексті свобода совісті є необхідною умовою подолання роз'єднаності людства, міжнародної інтеграції і вирішення комплексу глобальних проблем.

1. Бурьянов С. Л. Правовые основания, сущностное содержание и гарантии свободы совести / С. Л. Бурьянов // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 21–26.

2. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева. – М., 1983. – С. 620.

3. Гражданские права человека в России: современные проблемы теории и практики / под ред. Ф. М. Рудинского. – М.: ЗАО ТФ «МИР», 2006. – 739 с.

4. Танчер В. К. Основы наукового атеїзму / В. К. Танчер. – К.: Вид. Київського у-ту, 1968. – 468 с.

5. Кириченко М. Г. Свобода совести в СССР / М. Г. Кириченко. – М.: Юридическая литература, 1985. – С. 200.

6. Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху / С. С. Алексеев. – М.: Изд. НОРМА, 1998. – 612 с.

7. Моран Г. М. Что такое религиозная свобода? Что должен гарантировать закон? / Г. М. Моран // Религия и право. – 1997. – № 1. – С. 14–21.

8. Ловининов А. С. Закон СССР 1990 г. о свободе совести и религиозных организациях / А. С. Ловининов // Советское государство и право. – 1991. – № 4. – С. 26–32.

9. Розенбаум Ю. А. Сов. государство и церковь / А. С. Розенбаум. – М.: Юридическая литература, 1985. – 285 с.

10. Рудинский Ф. М. Институт свободы совести по советскому государственному праву: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Ф. М. Рудинский. – Новосибирск, 1963. – 24 с.

11. Савельев В. Н. Свобода совести: история и теория / В. Н. Савельев. – М.: 1991. – С. 97.

12. Авакьян С. А. Конституционное право России: учебный курс. В 2 томах. Т. 1. / С. А. Авакьян. – М.: Юрист, 2005. – 832 с.

13. Белявский Д. С. Проблемы реализации права на свободу совести в субъектах Российской Федерации, находящихся в пределах Южного Федерального округа: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Д. С. Белявский. – Ставрополь, 2004. – 23 с.

14. Брянцева О. В. Реализация конституционного права на свободу совести в Российской Федерации (на примере Волгоградской области): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / О. В. Брянцева. – Волгоград, 2005. – 24 с.

Новиков В. В. Институт свободы совести и вероисповедания в системе прав человека

Исследуется понятие и содержание института свободы совести и вероисповедания сквозь призму восприятия прав и свобод человека, в качестве юридической основы свободы личности, анализируются различные взгляды ученых относительно его определения. Обращается внимание на системообразующую роль и значение этого института в системе прав человека. Делается вывод о содержании свободы совести, включающей в себя все многообразие форм систем мировоззренческой ориентации, реализуемой единолично или коллективно на принципах равенства.

Ключевые слова: свобода совести, свобода вероисповедания, права человека, религиозное мировоззрение, правовой институт, свобода мысли и религии, правовое государство.

Novikov V. V. Institute of conscience and religion freedom in the human rights

The concept and content of conscience and religion freedom through the prism of human rights and freedoms as the legal basis of individual freedom are investigated and different scientific view-points are analysed. The role and the importance of this institution in the system of human rights are emphasized. It is concluded that the content of religious freedom includes the diversity of forms of ideological orientation systems, realized individually or collectively, on the principles of equality.

Key words: freedom of conscience, freedom of religion, religious ideology, a legal institution, freedom of thought and religion, law state.

Стаття надійшла 05 серпня 2013 р.

УДК 352.07:340.132

Ю. А. Шпак

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МУНІЦИПАЛЬНОЇ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РЕГЛАМЕНТАХ МІСЦЕВИХ РАД

Аналізується поняття, структура регламентів місцевих рад, а також особливості регулювання окремих аспектів муніципальної нормотворчості у регламентах конкретних представницьких органів місцевого самоврядування України.

Ключові слова: регламент місцевої ради, нормотворча діяльність, рішення ради, нормотворча ініціатива, модельний регламент.